

जीवनातले चढउतार पुढे चालूच...

(भाग १)

वेडावाकडा प्रवास करणाऱ्या माझ्या आयुष्याला मोगलसराई जंकशनवर योग्य दिशा मिळाली, हे अगदी खरं आहे. त्या दिशेनं झालेला पुढचा प्रवास निवेद्य मात्र नव्हता. त्यात ही अनेक संकटं आली. आयुष्य संपवून टाकावं, असं तीव्रेतेन वाटणारे प्रसंग आले, तरी ती दिशा मात्र योग्यच होती. हे सर्व घडवण्यात नियतीचा काहीतरी निश्चित हेतू असला पाहिजे. नाहीतर अनेक भयानक आपत्ती येऊनसुद्धा त्यांवर मात करण्याचा मार्ग प्रत्येक वेळेला मला कसा सापडला असता?

श्री. भागवतांकडच्या दहा-बारा दिवसांच्या मुक्कामात मी अतिशय आरामात होतो. त्यांनी आणि त्याच्या पत्नीनं माझी सर्व तन्हेची काळजी घेतली. त्यांच्याकडे ग्रामोफोन होता आणि बच्याच रेकॉर्ड्स होत्या. हामोनियमही होती. ग्रामोफोन आणि सगळ्या रेकॉर्ड्स त्यांनी माझ्या स्वाधीन केल्या आणि सांगितलं, “फडके, तुम्ही पूर्ण आराम करायचा. खायचं, प्यायचं, जेवायचं, वाटलं तर आवारात थोडंसं फिरायचं आणि लागतील त्या रेकॉर्ड्स ऐकायच्या.”

मी कुणाकुणाच्या रेकॉर्ड्स आहेत, ते पाहात होतो. पाहता पाहता एखाद्या निर्धनाला अचानक रत्नभांडार गवसावं, तसा आनंद मला झाला. सैगलांच्या अनेक ध्वनिमुद्रिका त्यांच्या संग्रहात होत्या.

खजिनाच सापडला

सैगल हे त्या वेळचे प्रसिद्ध गायकनट. ‘न्यू थिएटर्स’चे अनेक चित्रपट सैगलांच्या नितांतसुंदर, सहजरथ्य आणि भावमधुर गाण्यांनी गाजले होते. सैगल हे त्यावेळी या देशातल्या चित्रपट पाहणाऱ्या आणि सुगम संगीत आवडणाऱ्या जवळजवळ प्रत्येकाचं दैवत होतं. त्या वेळची पिढीच्या पिढी सैगलांच्या गाण्यांनी वेडी झालेली होती. मीही

याला अपवाद नव्हतो. बालगंधर्वांचं आणि हिराबाई बडोदेकरांचं त्याचप्रमाणं अब्दुल करीम खाँचं गाणं मला आवडायचं. तसंच सैगलांच्या गाण्यांनीही मी मोहून जात असे.

माझ्या बाबतीत एक आश्वर्याची गोष्ट आहे. मला पाध्येबुवांचं गाणं आवडतं. ते माझे गुरु आहेत म्हणून नव्हे, तर त्यांची तयारी, विद्वत्ता, सुरेलपणा, गळ्यावर विलक्षण हुकुमत, तालाचा पक्केपणा आणि याबरोबरच हे गात असताना जाणवणारा जबरदस्त आत्मविश्वास या गुणांमुळे ते मला थोर वाटतात. पण त्याच वेळी त्यांच्या गाण्याशी कसलंही साम्य नसलेले अब्दुल करीम खाँ, हिराबाई बडोदेकर आणि बालगंधर्व हेही मला आवडतात. कोणत्याही एका घराण्याशी मी माझी आवडनिवड बांधलेली नाही. जे जे उत्तम असेल, उदात्त असेल, सुंदर असेल, सामर्थ्यवान असेल, ते ते सारं मला आवडतं. माणसाच्या दोषांपेक्षा त्याच्याजवळ असलेल्या गुणांकडं आदरानं आणि कौतुकानं पाहण्याची सवय लहानपणापासूनच मला लागली आहे.

म्हणूनच मला जसे सावरकर, हेडगेवार आवडतात, तसेच राष्ट्राच्या भवितव्याविषयी अक्षम्य चुका करणारे गांधीही त्यांच्यातल्या इतर गुणांमुळे मला थोर वाटतात.

गायनाच्या क्षेत्राविषयीही माझा दृष्टिकोण अगदी असाच आहे. म्हणूनच आजचा 'मी' जसा काही आहे, तसा होऊ शकलो.

स्वर्गीय संगीत म्हणजे काय असू शकेल, याची कल्पना मला बालगंधर्वांचं गाणं ऐकताना जशी आली, तशीच अवस्था सैगलांचं गाणं ऐकताना माझी होत असे. सैगलांचं गाणं स्वर्गीय नसेल, पण गाण्याचा प्रसंग, त्यातली भावना, आर्तता, त्यातला आशय, स्वर, शब्दांसह ऐकणाऱ्यापुढं साक्षात उभा करण्याचं त्यांचं सामर्थ्य अजोड होतं. स्वरांच्या आणि शब्दांच्या माध्यमातून हे चित्र उभं करण्याचं त्यांचं कौशल्य असाधारण होतं. भावनेनं गाणं म्हणजे काय, याचं मूर्तिमंत उदाहरण त्यांच्या गाण्यातून अनुभवायला मिळत असे.

हे जे मी आज लिहितोय, त्याचा साक्षात्कार मला मोगलासराईच्या श्री. भागवतांकडच्या मुक्कामात झाला. सैगलांच्या रेकॉर्ड्स मी अक्षरशः कोळून प्यालो. त्यांनी गायलेली दहा-बारा गाणी मी केवळ कंठस्थ नव्हे तर हृदयस्थ केली. त्यांची गाणी त्यांच्यासारखी म्हणता यावीत, म्हणून मी ती असंख्य वेळा ऐकली. चाली पहिल्या दोन-तीन वेळांतच पाठ झाल्या. पण नुसत्या चालीच मला पाठ करायच्या नव्हत्या, तर त्या चाली आणि ते शब्द गाण्यामागची भावना मला समजून घ्यायची होती, अंतःकरणात साठवायची होती. माझ्या गळ्यातून मला ती प्रकट करायची होती. सैगलांचा आवाज आणि माझा आवाज अगदी वेगळ्या प्रकारचे आहेत. त्यामुळे त्यांच्या आवाजात सहजपणानं जाणवणारा दर्द माझ्या आवाजातून मला प्रयत्नपूर्वक आणावा लागत होता. त्यांची गाण्यातली सहजता मला अभ्यासावी लागत होती. प्रसंगानुरूप, काव्याच्या अर्थानुरूप आवाजातून सहजपणे उमलत जाणारी त्यांची भावना विलक्षण प्रत्ययकारी होती. सैगल हे गद्य आणि संगीत या दोन्ही क्षेत्रांतले अजोड नट होते. त्यांच्या भूमिकेतला गद्य नट जसा परिणामकारक असे, तसंच त्यांच्या संगीतातलं नाट्य एखाद्या कुशल जादूगारासारखं

ऐकणाऱ्याला देहभान विसरायला लावणारं असे. मला बालगंधर्वांचं गाणं ऐकताना जो साक्षात्कार झाला, तसाच, पण त्याहीपेक्षा जास्त परिणामकारक असा साक्षात्कार सैगलांची गाणी ऐकताना झाला.

आत्मविश्वास वाढला

आता माझ्याजवळ माझा आत्मविश्वास वाढण्याइतकं भांडवल जमा झालं होतं. कानपूरच्या डी.ए.व्ही. कॉलेजमधल्या प्रसंगाची पुनरावृत्ती आता मी होऊ देणार नव्हतो. केवळ सैगलांचीच गाणी नव्हेत, तर कोणतंही गाणं, मग ते शास्त्रीय असो वा सुगम, या नव्या साक्षात्कारामधून म्हणण्याचा प्रयत्न मी यापुढं करणार होतो. प्रथम लक्ष्मण बेरळेकर आणि पुरुषोत्तम सोळांकूरकर, त्यानंतर हिराबाई बडोदेकर आणि बालगंधर्व आणि आता सैगल अशा शिंडीच्या एकएक पायन्या मला एक विशिष्ट प्रत्यय देऊन गेल्या. हा प्रत्यय व्यवस्थित अंगात बाणवण्याचा प्रयत्न मी करीत होतो. गेली चाळीस-पंचेचाळीस वर्ष हा माझा प्रयत्न चालू आहे. यांतल्या किती पायन्या मी चढू शकलो, ते मला माहीत नाही; पण एक गोष्ट खरी की, या पायन्या मी पूर्णपणे चढलो नसेन कदाचित, तरी या पायन्यांची जाण मला नक्की झाली आहे. ही जाण मला आली, याच कारण पाध्येबुवांच्याकडे मला शिकायला मिळालं, हेच होतं. अर्थानुरूप गाणं, शब्दोच्चार स्वच्छ करणं हे धडे त्यांच्याकडून मला प्राथमिक अवस्थेतच मिळाले.

श्री. भागवतांना कल्पनाही नव्हती की, मला मोगलसराईला आणून माझ्या आयुष्याला योग्य आकार द्यायला त्यांच्या नकळत ते कारणीभूत झाले आहेत. श्री. भागवतांची गेल्या दहापंधरा वर्षात पुण्याला किंवा मुंबईला भेट झाली होती, त्या वेळी माझी ही भावना मी त्यांच्याजवळ व्यक्त केली होती.

मोगलसराईला मी पूर्णपणे बरा झालो. शरीरात गेलेली शक्ती आली. माझ्या गाण्यालाही योग्य आकार आणायची संधी मला तिथं मिळाली. मोगलसराईहून मी दिल्लीला आलो. मनात पुन्हा मुंबई येत होती. मुंबईचं आकर्षण इतकं होतं की, कशाही अवस्थेत मला मुंबईला जाऊन राहावंसं वाटत होतं. दिल्लीहून मुंबईला परत जाताना रामभाऊ गुळवणीना भेटावं, म्हणून ग्वाल्हेरला उत्तरलो. पुन्हा कधी या भागात यायला मिळेल, सांगता येत नव्हतं. रामभाऊना भेटायची इच्छा होती, तसंच चंपूताई पुराणिक आणि बापू धारपुरे यांनाही भेटायचं होतं. उज्जैनहून येताना मी भोपाळमार्गे आलो होतो, आता परत जाताना त्या मार्गानं न जाता मारवाडातून अजमेरमार्गे जावं असं ठरवलं. सात-आठ दिवस ग्वाल्हेरला राहिलो. आता परत जाताना झोन तिकीट काढायचा विचार केला. त्यामुळे बरेच पैसे वाचणार होते. ग्वाल्हेरहून आग्रा आणि आग्याहून जयपूरमार्गे अजमेर असा प्रवास होता.

गाणं झालं, पण...

मी आग्याला आलो, त्याच वेळी तिथं एक म्यूझिक कॉन्फरन्स चालू होती. या आधी

आग्याला आल्या वेळी 'महाराष्ट्र समाजा'त माझा कार्यक्रम झाला होता. तो ऐकलेल्या एका परिचितानं मला त्या कॉन्फरन्समध्ये गाण्याची संधी मिळवून घायचा प्रयत्न केला. त्याला यशाही आलं. पैसे किती ते ठरलं नसलं, तरी काहीतरी मिळणार होते. कॉन्फरन्समध्ये गायला मिळणं ही एक चांगली संधी होती. थोडीफार प्रसिद्धी मिळवायला ते चांगलं साधन असतं. 'राजा की मंडी'वर 'महाराष्ट्र समाजा'त उतरलो. रात्री गाणं होतं. मला गायची संधी किती वाजता मिळेल, ते ठरलं नव्हतं. त्या रात्रीच उशिरा दोनच्या सुमाराला अजमेरला जायला आगगाडी होती. म्हणून मी कॉन्फरन्सच्या जागी जातानाच 'महाराष्ट्र समाजा'चे आणि जेवणाचे वगैरे पैसे देऊन बँग व वळकटी बरोबर घेऊन गेलो.

रात्री साधारण अकराच्या सुमाराला कॉन्फरन्सच्या सेक्रेटरींनी 'थोड्याच वेळात तुम्हांला गावं लागेल,' अशी सूचना दिली. मी माझं सामान ग्रीनरूमध्ये ठेवले होतं, तिथंच कपडे बदलायला गेलो. चांगला इस्त्री केलेला पायजमा आणि सदरा मला घालायचा होता. कोट एकच होता. त्यामुळे तो बदलण्याचा प्रश्नच नव्हता. कपडे बदलतेवेळी कोट काढून खुंटीला अडकवला होता. कपडे बदलून व्हायच्या आधीच कुणीतरी बाहेर बोलावलं आणि सांगितलं की, 'तुमच्याबरोबर साथीला अमुक अमुक बसतील.' फार तर दोन-तीन मिनिटं मी त्या खोलीबाहेर असेन. पुन्हा आत येऊन कपडे बदलले. कोट चढवला आणि निरोपाची वाट पाहात बसलो. पाचसात मिनिटांतच माझं गाणं सुरु झालं. 'ये मन हमीर' असा मुखडा असलेली चीज मी सुरु केली. आठ रागांची नावं असलेली ही चीज आहे. प्रत्येक रागाच्या शब्दावर त्या त्या रागाचा विस्तार करायचा. त्यानंतर एक जलद चीज गायलो. गाणं बरं झालं होतं, पण मला त्याचे पैसे मात्र काहीच दिले गेले नाहीत. नक्की अमुक मिळेल असं नसलं, तरी काही तरी मिळेल, असं सांगितलं गेलं होतं. पण शेवटी नकार मिळाला. मला वाईट वाटलं, पण त्याचा काही उपयोग नव्हता. असा अनुभव प्रथमच आला होता. विशेष असं ओळखीचं कोणी नव्हतं. त्यामुळे वाईट वाटून घेण्याशिवाय दुसरं काहीच करता आलं नाही.

विचित्र अवस्था

बँग आणि वळकटी बरोबर आणली होती, ती उचलली आणि स्टेशनवर आलो. झोन तिकीट लिहायला सांगितलं. लांबट चौकोनी आकाराचं जाड असं ते तिकीट असे. बुकिंग क्लार्कनं नाव विचारलं आणि तिकीट लिहायला सुरुवात केली. मी पैसे देण्याकरता खिशात हात घातला आणि झटका बसावा तसा बाहेर काढला. उजव्या बाजूच्या आतल्या खिशात पैसे ठेवले होते, पण तिथं काहीच नव्हतं. मी कोटाचा प्रत्येक खिसा तपासला. अगदी उलटासुलटा करून, झटकून तपासला. पण तिथं काही नव्हतंच, तर दिसणार काय? वेड लागल्यासारखी अवस्था झाली. चुकून बँगेत किंवा वळकटीत ठेवले असतील, म्हणून ते सगळं जमिनीवर पसरलं. बँगेतल्या वस्तू, कपडे, सगळं उसकटून पाहिलं. काय करावं, ते मला समजेना. मी थरथर कापायला

लागलो. तिकडं तो तिकिटवाला माझ्या नावानं ओरडत होता. त्याला मी ‘पैसे नाहीत, चोरीला गेलेत,’ म्हणून सांगितलं, तर तो माझ्या अंगावर जास्तच ओरडायला लागला.

“पैसे नहीं थे तो पहले क्यौं नहीं बताया? एक तिकीट खराब हुआ उसका पैसा कौन तुम्हारा बाप भरेगा?”

दादा-बाबा करून मी त्याला शांत केलं. त्याची काहीच चूक नव्हती. फुकट गेलेल्या तिकिटाचं समाधानकारक उत्तर त्याला घावं लागणार होतं. नाहीतर त्याच्यावर भरपाई करण्याची पाळी आली असती.

मी कसंबसं सामान आवरलं. सारखा विचार करत होतो. आश्रयाला आल्यापासून प्रत्येक क्षण आठवत होतो. पैसे मी नेहमी जवळ अंगावरच ठेवत असे. कॉन्फरन्सला जायला निघताना ‘महाराष्ट्र समाजा’चे पैसे दिले, त्या वेळी खिशात पैसे होते. मग गेले कुठं आणि कसे? एकच शक्यता होती. कपडे बदलण्याच्या वेळी दोन-तीन मिनिटांसाठी मला बाहेर बोलावलं होतं, त्या वेळी कोट खुंटीवर टांगलेला होता. त्या दोन-तीन मिनिटांतच हा चमत्कार घडला असला पाहिजे!

माझे हातपाय गळून गेले. सर्व शक्ती संपली. रडरड रडलो. पाच महिन्यांची माझी कमाई गेली. लाचारी करून, हात जोडून, दुसऱ्याच्या दयेवर विसंबून हे सारे पैसे मी मिळवले होते. भिकाच्यासारखी वणवण भटकंती त्यासाठी केली होती. या पैशांच्या जोरावर मुंबईला जाऊन कलास काढणार होतो. पण ते सारं एका क्षणात संपलं होतं. काय करायचं, कुठं जायचं, काही काही सुचेना. आश्रयासारखं ठिकाण. कुणाची ओळख ना देख. एकच उपाय होता. सकाळी उटून दुकानं हिंडायची. बँग आणि कपडे विकायची खटपट करायची. त्यातून मिळतील, ते पैसे घेऊन पुढचा विचार करायचा. आज मी इतक्या सहजतेन आणि शांतपणानं हे लिहितोय, पण त्या प्रसंगाच्या आठवणीनं अजून मन घाबरतं.

जवळजवळ तासभर मी सुन्न होऊन बसलो होतो. नंतर पुन्हा एकदा बँग उघडली. शांतपणानं एकेक कपडा, वस्तू सारं बाहेर काढलं. कशातच काही नव्हतं. मी त्यात काही ठेवलंच नव्हतं, तर असणार कुटून? पण एकाएकी माझं लक्ष त्या पत्राच्या बँगच्या झाकणाच्या आत असलेल्या छोट्या कप्प्याकडं गेलं. मी हात घातला, तर त्यात रुपयाच्या तीन नोटा होत्या. एकदम आधार आला. सगळं सामान गोळा केलं. ग्वाल्हेरला जायच्या गाडीची चौकशी केली. पहाटेच गाडी होती. तिकीट काढलं आणि ग्वाल्हेरला आलो.

- वै. सुधीर फडके-

(श्री. श्रीधर फडके, यांच्या परवानगीने ‘जगाच्या पाठीवर’ या आत्मचरित्रातून क्रमशः)